

ESKİÇAĞ'DA PASİN OVASI Pasin Plain in Ancient History

Yasin TOPALOĞLU

Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
tryasin@hotmail.com

Özet

Erzurum İli'nin 39 km. doğusunda yer alan Pasin Ovası; tarihi yolların birleştiği önemli bir konumdadır. Bölge özellikle su kaynaklarıyla antik yazarların kitaplarında yer almaktadır. Bölge günümüzde olduğu gibi geçmişte de tarım ve hayvancılıkta önemli bir konumdadır. Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme gören bölgede Karaz Kültürü, Hurri, Hayaşa, Urartu, Pers, Makedon İmparatorluğu, Selevkos, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eratnaoğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar varlık göstermiştir. Son zamanlarda bu tarihi bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmalarıyla ovanın tarihi daha iyi aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Pasinler, Karaz, Demir Çağı, Urartu,

Abstract

Pasin Plain, taken place 39 km. east of Erzurum Province, has been an important location cambering historical roads. The region has taken place in the books of ancient writers especially with water springs. As it is today, the region has been an important location with agriculture and animal breeding in the past. the region settled since Paleolithic Age, Karaz Culture, Hurries, Hayasa, Urartian, Persian, Macadenian Empire, Seleucos, Part, Roma, Byzantium, Georgia, Saltukian, Seljuk, Anatolian Seljuk, Ilhanid, Cobanoğlu, Celayir's, Eratnaoğlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavid and Ottoman's have existed. Lately, the history of the region has been tried to be illuminated by the results of excavations and surveys made in this ancient region

Keyword: Erzurum, Pasinler, Karaz, Iron Age, Urartian

Erzurum'un 39 km. doğusundaki Hasandede Dağı'nın (2050m.) hemen eteğine kurulan Pasinler (Hasankale) İlçesi'ni içine alan Pasin Ovası; Deveboynu'ndan sonra kuzey-güney yönündeki dağların sınırladığı ovaya verilen isimdir. Pasin Ovası'nın günümüzde olduğu gibi tarih boyunca belki de en stratejik konumunu Pasinler Kalesi'nin etrafında kurulan ilçe merkezinin bulunduğu alan oluşturmaktadır. Günümüzde ilçenin doğusunda Köprüköy ve Horasan, batısında Erzurum, güneyinde Karayazı ve Tekman, kuzeyinde de Tortum ve Narman ilçeleri yer almaktadır¹.

Doğu ile batı arasında bir geçiş kapısı olan Erzurum Bölgesi, tarihin

her döneminde iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler genel anlamda incelendiğinde batıya geçişte kilit noktalardan olan Pasin Ovası çevresinde daha yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bunun temel nedenleri arasında Pasin Ovası'nın verimliliği, su kaynaklarının zenginliği, bölgeyi kontrol edebilmesi, korunaklı yapısı ve çevre ile ulaşım kolaylığı gösterilebilir.

Pasin Ovası yeryüzü şekilleri bakımından iki temel kısma ayrılır. Birinci kısmı kuzey ve güneydeki dağların arasında kalan "ova bölümü" oluşturmaktadır. Ovayı da kendi içinde aşağı ve yukarı olmak üzere iki bölüme ayırmak mümkündür. Pasinler İlçe merkezinin batı ve güneybatısında kalan alana "Aşağı Pasin Ovası" ilçe merkezinin doğu ve güneydoğusunda kalan bölüme ise "Yukarı Pasin Ovası" adı verilmektedir. Ovanın denizden yüksekliği ortalama 1650 m. olup, yüzölçümü yaklaşık 990 km²'dir². Kuzey güney doğrultusunda en geniş yeri 16 km. doğu batı yönünde uzunluğu ise 40 km.yi bulur.

İkinci kısmı ovayı sınırlandıran kuzey-güney doğrultulu dağlar oluşturmaktadır. Bu dağlar kuzeyde Kargapazarı (3288m.) güneyde ise Palandöken Dağları'nın doğuya doğru devamı olan Şahvelet Dağları'dır. Bu iki dağın Erzurum yönünde birleşme yeri olan Deveboynu (2400 m.) aynı zamanda Erzurum Ovası ile Pasin Ovası'nı birbirinden ayırır. Bu iki önemli dağ grubu dışında, ilçenin batısında yer alan Oluklu (2500 m.), güneyinde yer alan Alibaba (3100 m.), Nalbantlar (3100 m.), Sancaklar (3030 m.) Sakaltutan (2940 m.), Ambarcı (2850 m.), güneydoğusunda yer alan Küçük ve Büyük Postlubaba (2800 m.) dağları ve kuzeyinde yer alan Kandil (2100 m.), Açıgın (2800 m.), İçligöl (2810 m.) Dağları bölgenin diğer yükseltilerindedir³.

Bölgenin en önemlisi su kaynağı hiç şüphesiz Bingöl Dağları'ndan doğup Mescitli Deresi'ni geçtikten sonra Çobandede Köprüsü yakınlarında Kaleçayı ile birleşen Aras Irmağı'dır. Aras Irmağı'nın hayat verdiği ova da ayrıca Kaleçayı, Pusudere, Tuylar, Deliler, Büyükdere, Ügümü, Esendere, Nalbant, Yağan, Gücür ve Güzelhisar Dereleri de yer almaktadır⁴. Bölgenin en önemli su kaynağı olan Aras hakkında, antik yazarlardan Herodotos, "Araxes" olarak ifade etmekte ve "... Araxes, Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür... Araxes'in yalnız bir ağız engele çarpmadan Caspia Denizine dökülür."⁵ demektedir. Diğer bir antik yazar olan Strabon'da Herodotos'un ifadelerine benzer bir şekilde "...söylendiğine göre Araxes Nehri birçok kollara ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia denizinden Hirkanya Denizine dökülür ..." demektedir.

Bölge karasal iklim özellikleri taşımaktadır⁷. Yazları kısa ve serin, kışları uzun ve soğuk geçen bu iklim şartlarına rağmen bölgedeki orman alt sınırı 1800-2800 m. gibi yüksek değerler arasındadır⁸. Hasandede Dağı'nın

arkasındaki Tımar Deresi'nden başlayan bodur ve çamlık alan kuzeye doğru yoğunlaşarak devam etmektedir. Erzurum Bölgesi'nde günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında bulunan yoğun çam, meşe, ardıç kalıntıları da bölgenin bir zamanlar zengin bir bitki örtüsüne sahip olduğunu göstermektedir⁹. Ancak muhtemelen Kalkolitik Çağ'dan itibaren başlayan orman ürünlerinin ölçsüz kullanılması ve bölgeye yönelik istilalar sonucunda bölge bitki örtüsü kendini yenileyemeyecek oranda tahrip olmuştur¹⁰. Bölge tarımı, orman alt sınırının yüksekliği gibi zengindir. Bu nedenle halk arasında "Pasinabat" olarak adlandırılan ovada günümüzde yoğun olarak buğday, arpa, şekerpancarı, ayçiçeği, çavdar, fasulye, patates, lahana ve salatalık yetiştirilmektedir.

Bölge günümüzde olduğu gibi geçmişte de hayvancılıkta önemli bir konumdadır¹¹. Hititlerin en başarılı krallarından olan II. Murşili'nin (M.Ö. 1344-1306) Azzi-Hayaşa Kralı Anniya üzerine yaptığı sefer kayıtlarında; Anniya'dan Hitit'ten gasp ettiği ve sığır ve koyun sürülerini iade etmesi istenmektedir. Urartu Kralı I.Argiştı (M.Ö. 786-764) dönemine ait bir yazıtta ise, Erzurum ve çevresini merkez edinen Diauehi Krallığı'nın, Urartu'ya ödemek zorunda olduğu vergi listesinde "... 100 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 16.000 küçük boynuzlu sığır" ve ayrıca her yıl için. "... boğa, 100 inek, 500 koyun, 300 binek atı" yer almaktadır¹². Antik yazarlardan Ksenophon "Anabasis" adlı eserinde bölgenin hayvancılığı ve bölge insanı için hayvancılığın öneminden bahsetmektedir¹³.

Pasinler, bulunduğu konum bakımından tarihin her döneminde günümüzde olduğu gibi ulaşım bakımından doğuyu-batıya bağlayan önemli bir geçiş noktasıdır. Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, Makü-Tebriz-Erdebil-Astara Türkiye-İran karayolu, Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu Pasinler'den geçmektedir¹⁴. Günümüzde yapılan ham petrol ve doğalgaz hatları da yine bu tarihi güzergâhı takip etmektedir.

Pasinler Bölgesi ile ilgili en eski bilgiler "Hamamderesi" olarak adlandırılan bölgeden bulunan Paleolitik Çağ'a ait iki alet ile başlamaktadır¹⁵. Bölgede Paleolitik Çağ araştırmaları İ. K. Kökten tarafından uzun yıllar devam ettirilmiştir¹⁶. Buna rağmen bölgede Hamamderesi dışında Paleolitik Çağ'a ait herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

M.Ö. 3500'lerden itibaren önemli yerleşimlerin başladığı¹⁷ görülen bölgede özellikle İlk Tunç Çağı'nda "Karaz Kültürü" olarak adlandırdığımız kültürle ilgili pek çok höyük bulunmaktadır¹⁸. İlk Tunç Çağı'nda Erzurum ve çevresinin Anadolu'da tarihinde ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bunun nedeni ise Son Kalkolitik Çağ'da başladığı kabul edilen ve İlk Tunç Çağı boyunca devam eden daha çok keramiği ile tanınan bir kültürün orijin bölgesi olmasıdır. Çoğu el yapımı mika-kum katkılı fırınlamaya bağlı olarak siyah veya kırmızı-siyah alazlı, çok iyi perdahlı, kabartma ve kazı tekniğiyle geometrik

desenli olan bu keramik türü Trans Kafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzeybatı-İran'a kadar etkisini göstermiştir¹⁹. M.Ö. 3250-1750 yıllarına tarihlendirilen ve daha yaygın olarak "Karaz Kültürü" ismiyle bilinen bu kültürün ismi ve kökeni konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Rus bilim adamı Dzhaparide ve Chubinishvili "Kura-Aras Kültürü",²⁰ Piotrovskii ve Krupnov "Transkafkasya'nın Enneolitik Kültürü"²¹, Dyson, Urmiye Gölü'nün doğusundaki Yanıktepe'den dolayı "Yanık Kültürü"²², İsrail bilim adamları "Khirbet Kerak veya Bet Yerah Kültürü", Hood, "Kura-Aras Kültürü"²³, Childe "Trialeti Kültürü"²⁴ bunun yanı sıra "Trans Kafkasya Bakır Çağı"²⁵, "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği", "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı"²⁶ ve "Eski Trans Kafkasya Kültürü" isimleri verilmektedir. Ancak bu ifadeler bu kültürü tüm yönleriyle yansıtmamaktadır. Zira kültürün yayılım alanı incelendiğinde dönemin siyasi yapısı da dikkate alınarak bu kültürün anavatanı Erzurum ve çevresinin olmalıdır²⁷. Bu nedenle bu kültüre "Karaz Kültürü" ifadesini kullanmak daha doğru olacaktır²⁸.

M.Ö. III. binde Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim iken İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Doğu Anadolu yaylalarının hayvan ihtiyaçlarına cevap vermemesi ve konar-göçerliğin etkisiyle de Fırat kıyısını takip ederek Amuk Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e²⁹ kadar yayılmış olan Hurriler'in Karaz Kültürü'nün kökeni ile alakalı oldukları ileri sürülmektedir³⁰. Bu göç hareketi beraberinde Karaz Kültürü'nü de bu bölgelere taşımış olmalıdır.

M.Ö. II. bin'e gelindiğinde Hitit çivi yazılı belgelerinden öğrenildiğine göre bölgede Azzi-Hayaşalar bulunmaktadır. III. Tuthalya (M.Ö. 1410-1390), I. Suppiluliuma (M.Ö.1385-1345) ve II. Murşili (M.Ö. 1344-1306) döneminde ülkelerini Yukarı ve Aşağı diye ikiye ayıran Hititlerin, Yukarı Ülke'ye komşu olan Hayaşa Krallığı ile zaman zaman savaştıkları görülmektedir³¹.

Hayaşa topraklarının sınırları konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre Hayaşa sınırları; Suppiluliuma ile mücadeleleri dikkate alınarak Yeşilirmak'tan Van Gölü'ne kadar uzanan topraklar³², Doğu Anadolu'nun dağlık mıntıkası³³, Kuzeydoğu Anadolu özellikle de Erzurum civarı³⁴ veya Hitit topraklarının doğusudur. Fakat bu görüşlere dikkat edildiğinde hepsinin hemen hemen aynı coğrafyayı tarif ettikleri ve Erzurum ile çevresini Hayaşa toprakları içinde gösterdikleri görülmektedir³⁵. M. Pehlivan, doğal çevre şartlarını ve siyasi olayların neticelerini dikkate alarak, çerkek Hayaşa topraklarını, Erzurum-Giresun ve Rize'nin güneybatısı arasında kalan bölgeye yerleştirmektedir³⁶.

M.Ö. I. binde Pasinler Bölgesi'nde egemen olan güç Urartular'dır. Pasinler Kalesi yazıtından Urartu Kralı Menua'nın (M.Ö. 810-786) bölgeye

sefer düzenlediği ve Pasin Ovası'nın zenginliğini ve stratejik önemini kontrol altında tutabilmek için bir kale yaptırdığı anlaşılmaktadır³⁷. Bu durum Urartu'nun bölge yaptığı seferlerin gelip geçici bir yağma seferi olmadığını da bir kanıttır³⁸.

Urartu Krallığının M.Ö.580'lerde yıkılışından sonra bölge sırasıyla Pers, Makedon, Selevkos, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eratnaoğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı egemenliği altına girmiştir³⁹.

Bölgede şimdiye kadar elde ettiğimiz tarihi ve arkeolojik bilgiler; kazısı yapılan üç merkez (Pasinler Kalesi, Sos, Bulamaç) ve büyük bir kısmını A.Ceylan'ın yaptığı ve benimde ekip üyesi olarak katıldığım uzun süredir aralıksız olarak süren yüzey araştırmalarına dayanmaktadır. Bu merkezler genel özellikleri ile alfabetik sırasıyla aşağıda belirtilmeye çalışılmıştır⁴⁰.

Altınbaşak-I Höyük

Pasinler İlçesi'nin 7 km. doğusundaki höyükle aynı adı taşıyan köyün tam içinde yer alır. 46 x 65 m. boyutlarındaki höyük, günümüzde modern köy evleri ile iç içe bulunduğu büyük ölçüde tahrip olmuştur. Höyükte tespit edilebilen keramik verisi İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir⁴¹.

Altınbaşak II Höyük

Pasinler Altınbaşak Köyü'nde tespit edilen ikinci höyüktür. Höyük köyün dışında olması ile Altınbaşak-I Höyüğü ile aynı kaderi paylaşmazken tahribatı bu defa tarla olarak sürülmesiyle yaşamıştır. Keramik verisini büyük ölçüde kaybetmesine rağmen tespit edilebilen az sayıdaki malzeme İlk Tunç ve Orta Çağ'a aittir⁴².

Avnik (Güzelhisar) Kalesi

Köprüköy İlçesi'ne 18 km. uzaklıkta bulunan Güzelhisar (Avnik) Köyü'nün üzerinde bulunmaktadır. Kale konumu itibariyle çevreye hâkim bir kayalık üzerindedir. Demir Çağı'ndan itibaren yoğun olarak kullanılan kalede, ayrıca kalenin yapım kitabesi olan bir Urartu yazıtı tespit edilmiştir. Kalede Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir⁴³.

Avnik (Güzelhisar) Yazıtı

Köprüköy İlçesi'ne 18 km. uzaklıkta bulunan Güzelhisar (Avnik) Köyü'nün üzerinde bulunan kalenin yapım kitabesidir. Urartu Kralı II. Sarduri dönemine ait olan yazıt günümüzde Erzurum Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın üzerine daha sonra bazı motifler çizilerek tahrip edilmesine rağmen yazıtın okunabilen bölümünde

*“...yaşam (?), (ının önemin) den dolayı (?)
(onun) oradan uzaklaştırdı(?). Argiştı oğlu Sarduri,
güçlü kral (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı.”*

ifadesi yer almaktadır⁴⁴.

Beşiktepe Höyük

İlçenin 9 km. doğusunda Beşiktepe Köyü'nde yer almaktadır. 50 x 20 m. boyutlarında olduğu tespit edilen höyükte İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramik verileri bulunmuştur⁴⁵.

Bulamaç Höyük

Erzurum-Pasinler modern karayolunun 30. km.sinde yer alan höyük; 50x150x15 m. boyutlarındadır. Höyükte Erzurum Müzesi ile Ege Üniversitesi'nin ortaklaşa yürüttükleri kazı çalışmalarında yüzeyden başlayan 20-30 cm.lik molozlu ve kerpiçli yıkıntı tabakadan sonra, genişlikleri 10-15 cm arasında değişen 6 geçici yapı katı tespit edilmiştir. Kazı buluntuları incelendiğinde keramik verisini; el yapımı kaba, astarsız keramiklerle daha iyi işçilikli tek (monochrome) ya da çok renkli (polichrome) sırlı keramik parçaların oluşturduğu görülmektedir. Bunun dışında cam objeler, demir ve bronz parçalarda bulunmuştur. Höyüğün keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir⁴⁶.

Büyüktuy Höyük

Pasinler İlçesi'nin 20 km. batısındaki Büyüktuy Köyü'nün içinde yer alan höyük, köy içinde kaldığı için büyük ölçüde tahrip olmuştur. Höyüğün keramik verisi Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir⁴⁷.

Cin Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 11 km. kuzeydoğusundaki Kurnuç Köyü'nün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. Kalenin sur duvarları büyük ölçüde yıkıldığı için mimari yapısı tam olarak belirlenememektedir. Kalenin doğusunda yerleşim amaçlı yapıldığını düşündüğümüz yapıların mimari izleri tespit edilebilmektedir. Zengin tatlı su kaynaklarına sahip olan kale aynı zamanda yakınında yer alan Büyükdere Vadisi'ndeki obsidiyenlerin işlendiği bir atölye niteliğindedir. Kalenin keramik verisi Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir⁴⁸.

Değirmentepe Höyük

Pasinler İlçesi'nin 10 km. güneyindeki Otlukapı Köyü'nün güneyindedir. İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait keramik verisine sahip olan höyük kuzey-güney doğrultuludur⁴⁹.

Deniz Kanalı

Kaynağını Büyükdere'den alan ve güneybatı yönüne doğru Taşkaynak (Keyvank) ve Övenenler (Müceldi) Köylerinden geçip Sos Köyü'nün kuzeyinden Aras Çayı'na karışan kanaldır. Tarım alanlarının sulanması için Urartu döneminde yapıldığı düşünülen kanal toprak bir yol içinde akmakta ve günümüzde halen işlevini korumaktadır⁵⁰.

Hamamderesi Kaya Odaları

Erzurum-Pasinler modern karayolu üzerinde yolun kuzeyinde yükse-

len kayalık alanda yer alan kaya odalarıdır. Merkezin bulunduğu bölgede daha önce yapılan çalışmalarda Paleolitik aletler⁵¹ bulunduğu belirtilmişse de merkezin günümüzde buluntuları ve yapısı Ortaçağ özelliği taşımaktadır⁵².

Harami Kalesi

Köprüköy İlçesi'ne 18 km. uzaklıkta bulunan Güzelhisar (Avnik) Köyü ile Karayazı İlçesi, Çatalören Köyü arasında yer almaktadır. Boğaza hakim sarp bir kayalık üzerindedir. Kiklopik teknikte yapılan sur duvarları ana kaya düzeltilerek oturtulmuştur. Kalede Demir Çağı özelliği gösteren iki kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir⁵³.

Karakale Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 29 km. kuzeybatısındaki Karakale Köyü sınırları içerisindeki kale surları kabaca işlenmiş blok taşlarla kiklopik teknikte inşa edilmiştir. Kalın bir sur duvarı olan kalenin 2 m.nin üzerinde sur duvarları ayakta kalmayı başarmıştır. Dikdörtgen bir planı olan kalenin girişi güneydoğudandır. kalenin savunma yönünden daha zayıf olan kuzeydoğusu üç bastiyonla güçlendirilmiştir. Mimarisi ve keramik verisi Demir Çağı'na aittir⁵⁴.

Kavuşturan Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 8 km. kuzeyindeki Kavuşturan Köyü'nün 2,5 km. güneybatısında, Serçeboğazı Köyü'nün ise 1 km. güneydoğusunda, 1850 m. yüksekliğinde bir tepe üzerinde yer almaktadır. Surları kiklopik teknikte yapılan kale, ovaya hakim en yüksek nokta yer alır. Kale içindeki mimari yapılar çok belirgin bir şekilde tespit edilebilmektedir. İlk Tunç ve Orta Çağ keramiklerinin yanı sıra bol miktarda işlenmiş obsidiyen bulunmuştur⁵⁵.

Kör Kanal

Pasinler İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki Büyükdere Köyü'nün güneyinde Pasin Ovası'nın kuzeyindeki toprakları sulamak için Urartu döneminde yapılan toprak bir kanaldır. Kuzey-güney yönünde uzanan kanal Büyükdere'den beslenerek Serçeboğazı Köyü'nün batısından geçerek Güney Aras Çayı'na birleşir. Günümüzde halen varlığını devam ettiren kanal Büyükdere'den beslenen Vakıf-Bendi, Deniz Kanalı gibi Urartu kanallarının en kısasıdır⁵⁶.

Kurbançayırı Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 5 km. kuzeybatısındaki Kurbançayırı Köyü'nün 1 km. doğusundaki bir tepe üzerinde bulunan kale, 60 x 55 m. boyutlarında ve 1850 m. yüksekliktedir. Kale Pasin Ovası'na hâkim ve Büyükdere'den gelen doğal yolları kontrol altında tutmaktadır. Kalede çok sayıda işlenmiş obsidiyen bulunmakla birlikte çok az sayıda keramik verisine rastlanmıştır. Kalede İlk Tunç ve Demir Çağı keramikleri tespit edilmiştir⁵⁷.

Kuşakkaya Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 16 km. güneybatısındaki Karavelet Köyü sınırları içerisinde, Kuşakkaya Dağı'ndan gelen derenin batısında 1940 m. rakımlı tepe üzerine kurulmuştur. 50x 45 m. ölçülerindeki kale, yapılan kaçak kazılar sonucunda mimariye ait yapı kalıntıları ortaya çıkmıştır⁵⁸.

Küçüktuy Höyük

Pasinler İlçesi'nin 22 km. batısında yer alan Küçüktuy Köyü'nün sınırlarında ve Erzurum-Pasinler karayolunun hemen kenarında Pasin Ovası'nın da başladığı kilit noktada yer almaktadır. Höyükte tespit edilen keramik verisi İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir⁵⁹.

Marifet Kaya Mezarı

Pasinler İlçesi'nin 44 km. güneyinde, Köprükoy İlçesi'ne bağlı ve ilçeye 21 km. uzaklıktaki Marifet Köyü'nün 2 km. batısındaki kayalığın güneyindedir. Yerden 3.50 m. yükseklikte yer alan girişi ile ulaşımı zor olan kaya mezarı iyi işçiliğe sahip ve iki odalıdır. 2.65 x 2.95 x 1.85 m. ölçülerindeki ana odadan bir kapıyla diğer odaya geçilir. İç duvarlarında niş ve kapı açma girişimine yönelik izler bulunmaktadır. Günümüzde mezarın içi dolduğundan tam olarak mimarisi belirlenememiştir⁶⁰.

Pasinler Kalesi

Erzurum'un 39 km. doğusunda Pasinler İlçe Merkezi'nin kuzeyinde yükselen 1740 m. yükseklikteki kale, ovaya ve doğal yollara egemen bir konumdadır. Kalenin mevcut Urartu yazıtı ile en azından Demir Çağı'nda itibaren kullanıldığı anlaşılmaya rağmen kaynaklar kalenin Akkoyunlu Hükmüdarı Uzun Hasan (1453-1478) veya İlhanlı Emiri Togay'ın oğlu Hasan Bey tarafından 1336-1339 yıllarında yaptırıldığını ifade etmektedir⁶¹.

Kalede 2001 yılında yapılan restorasyon ve onarım çalışmalarına ek olarak Erzurum Müzesi ve A.Ceylan başkanlığında kısa süreli bir kazı yapılmıştır. Kale içinde ve sur duvarları dışında yürütülen kazı çalışmalarından özellikle güney sur duvarları dışında yapılan çalışmalar mevcut Urartu yazıtında bahsedilen kaleye ait kiklopik teknikteki sur duvarları olduğu düşünülmektedir. C19 ve D19 olarak adlandırılan açmalarda tespit edilen kiklopik teknikteki bu sur duvarının kuzey kenarı 5.30 m., güney kenarı 6.40 m. ve genişliği 4 m.dir⁶².

Pasinler Kalesi (Hasankale) Yazıtı

Pasinler İlçesi ile özdeşleşmiş olan Pasinler (Hasankale) Kalesi'nin yapım kitabesidir. Kalenin ön kısmında kalan Urartu duvarları içerisinde olduğu tahmin edilen yazıt günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi deposundadır. Urartu Krallarından Menua dönemine ait olduğu anlaşılan yazıtta;

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İspuinoğlu Menua bu kaleyi eksiksiz (?) yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyük-

*lüğüyle İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, büyük kral,
Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hüküm-
darı (dır).*

ifadeleri yer almaktadır⁶³.

Saksı Höyük

Pasinler İlçesi'nin 20 km. batısındaki Saksı Köyü'nün içindeki höyük modern köy evleri adete kuşatıldığı için büyük ölçüde tahrip olmuştur. Höyükte Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı keramikler tespit edilmiştir⁶⁴.

Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel

Pasinler İlçesi'nin 22 km. güneybatısındaki Çiçekli Köyü'nün güneydoğusunda "Sıfırın Boğazı" olarak adlandırılan mevkide yer alan ve Maşat Çayı'na indiği anlaşılan kaya basamaklı tüneldir. Günümüzde tünelin giriş basamakları tamamen yok olmasına rağmen orta kısmından sonra basamaklar rahatlıkla izlenebilmektedir. Ancak tünelin yaşadığı yoğun tahribat ne yazık ki kaçak kazılarla devam etmektedir. Yapı itibariyle tünel Demir Çağı'ndaki örnekleri ile benzerlik göstermektedir⁶⁵.

Sos (Yığittaşı) Höyük

Pasinler İlçesi'nin 14 km. batısındaki Sos (Yığittaşı) Köyü içinde yer almaktadır. Höyüğün hemen kuzeyinden, Aras Nehri'nin kollarından olan Çöğender Deresi akmaktadır. Oval biçimli höyük çevresindeki terası yapılarla 150 x 270 m boyutlarına sahiptir. Ova tabanından 20 m. yükseklikte olan höyüğün kuzey kesimi dışındaki çevresinde modern köy evleri yer almaktadır. Höyükte 1994 yılından itibaren A. Sagona tarafından kazı çalışmaları yürütülmektedir. Bu kazı çalışmaları sonucunda Sos Höyük'teki tabakalanmayı şu şekilde sıralamak mümkündür.

Sos VA-M.Ö. 3500/3300-3000 (Geç Kalkolitik)

Sos VB-M.Ö. 3000-2800 (Erken Bronz Çağ IB)

Sos VC-M.Ö. 2800-2500 (Erken Bronz Çağ II)

Sos VD-M.Ö. 2500-2200

Sos IVA-M.Ö. 2200-2000 (Orta Bronz Çağ-I)

Sos IVB-M.Ö. 2000-1500 (Orta Bronz Çağ II)

Sos III-M.Ö. 1500-1000 (Genç Bronz Çağ)

Sos IIA-M.Ö. 1000/750/850 (Erken Demir Çağ)

Sos IIB- M.Ö. 750/850-300 (Geç Demir Çağ)

Sos IIC-M.Ö. 300-200 (Post-Akamenid)⁶⁶.

Sürbahan Kaya Mezarı

Köprüköy İlçesi'ne 25 km. uzaklıktaki Örentaş (Sürbahan) Köyü'nün 3 km. batısında yer alan kayalık üzerindedir. Ana odası parçalanmışsa da mezarın iki odalı olduğu belirlenebilmektedir. Mezarın 7 m. batısında

ikinci bir mezar girişi daha bulunmasına rağmen yüksekliğinden dolayı mezarın içerisine ulaşamamasına rağmen tek odalı ve kaba bir işçiliğe sahip olduğu belirlenebilmektedir⁶⁷.

Tepecik Höyük

Pasinler'in 11 km. doğusundaki Tepecik Köyü'nün içerisinde yer almaktadır. Höyük, günümüzdeki modern köy evleri ve kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip olmuştur. Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilen höyük Karaz kültürünün bölgedeki önemli merkezlerindedir⁶⁸.

Tepecik-II Höyük

Pasinler İlçesi'nin 11 km. doğusundaki Tepecik Köyü'nün içinde bulunan ikinci höyüktür. Höyük Tepecik-I höyüğü ile tahribat konusunda aynı kaderi paylaşmaktadır. Höyükten Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir⁶⁹.

Tetikom Höyük

Pasinler İlçesi'nin 20 km. batısındaki Büyüktuy Köyü'nün 2,5 km güneybatısında, Erzurum-Kars modern karayolunun 100 m. kuzeyinde bulunan höyük 150 x 110 x 3 m. boyutlarındadır. BTC Projesi kapsamında Y. Şenyurt başkanlığında 2003-2004 yıllarında kazısı yapılan höyükte mimari olarak anlaşılmasına rağmen Orta Demir Çağı özellikleri taşıdığı söylenebilir. Höyükte tespit edilen etrafları orta ve küçük boylarla çevrelenmiş Orta Demir Çağı mezarları, 3.10-3.40 m. uzunluğunda 1.25-1.55 m. genişliğinde ve içlerinde mezar eşyaları bulunan oval planlı mezarlar, çömlek mezarlar, hoker biçiminde gömülmüş taş örgülü mezarlar, iki ayrı insanın birlikte gömüldüğü oda mezarlarla geniş bir dönemde farklı ölü gömme geleneklerinin görüldüğü anlaşılmaktadır. Höyük mevcut mimari yapısı, keramikleri ve diğer buluntuları ışığında Orta ve Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁷⁰.

Tımar Obsidiyen Yatakları

Obsidiyen bakımından zengin olan Pasin Ovası'nın Obsidiyen yataklarından biriside Pasinler İlçesi'nin 11 km. kuzeydoğusundaki Tımar Köyü'nde yer almaktadır. Yapılan incelemelerde yatağın zenginliği bölgede tespit edilen işlenmiş ve yarı işlenmiş obsidiyenlerin kaynakları olabileceğini düşündürmektedir⁷¹.

Tilkitepe (Karavelet) Höyük

Pasinler İlçesi'nin 16 km. güneybatısındaki Karavelet Köyü'nün kuzeyindedir. Bölgedeki höyükler gibi Tilkitepe höyükte kaçak kazılar sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur. Höyükte İlk Tunç ve Demir Çağı keramikleri tespit edilmiştir⁷².

Top Mezar Höyük

Pasinler İlçesi'nin 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayırı Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda yer alan höyük 75 x 70 m. ölçülerindedir. Günümüzde mezarlık olarak kullanılan höyükte 3-4 m. derinliğe ulaşan kaçak kazılar görülmektedir. Höyükten İlk Tunç, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir⁷³.

Topdağı (Küçükdağ) Kalesi

Pasinler İlçesi'nin 8 km. kuzeyindeki Kavuşturan Köyü'nün 1 km. güneybatısında 1780 m., rakımlı 80 m. yüksekliğindeki tepe üzerindedir. Doğu-batı doğrultulu olan kale kaçak kazılar ve köylülerin taş çekmesi sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kalede İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleriyle çok sayıda obsidiyen tespit edilmiştir⁷⁴.

Uzunahmet Kalesi

Uzunahmet Köyü'nün hemen üzerindeki kayalık bir tepeye kurulan kale, Erzurum'un 18 km. doğusunda bulunmaktadır. Kiklopik teknikte yapılan sur duvarları belirgin bir şekilde görülebilen kalede İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir⁷⁵.

Vakıf-Bendi Kanalı

Pasinler İlçesi'nin kuzeybatısında kaynağını Büyükdere'den alan üçüncü Urartu dönemi Sulama kanalıdır. Kargapazarı Dağları'ndan Pasinler Ovası'na doğru akan ve ovanın kuzeyinde kalan tarım alanlarını sulama amacıyla yapıldığı anlaşılan kanal günümüzde halen işlevini korumaktadır⁷⁶.

Yastıktepe Höyük

Pasinler İlçesi'nin 9 km. güneyindeki Yastıktepe Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusundadır. Höyük bölgedeki diğer höyükler gibi kaçak kazılar ve köylüler tarafından büyük oranda tahrip edilmiştir. Höyükte İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri ile birlikte bol miktarda da obsidiyen tespit edilmiştir⁷⁷.

Pasin Ovası'nda yaptığımız yüzey araştırmalarında tespit edilen ancak Orta Çağ yerleşmeleri olduklarından burada yer almayan Demirdöven Kalesi, Ziyarettepe Yerleşmesi, Kurbançayırı Yerleşmesi ve Danatepe Höyük gibi Orta Çağ yerleşmeleriyle birlikte sayısı 40'a ulaşan merkezle Pasin Ovası'nın tarihi zenginliği sınırlandırmak doğru değildir. Ancak makalede yer verilen eskiçağ merkezlerinin dönemsel ve tür bakımından çeşitliliği bölge kronolojisinin belirlemede önemli bir kaynak olacaktır. Tespit edilen survey merkezlerinde yapılacak statigrafi çalışmaları ile bölgenin kronolojisi daha da çeşitlenecektir. Bölgede hocamız Alpaslan Ceylan başkanlığında aralıksız bir şekilde büyük bir başarı ile yürütülen ve devam edecek araştırmalar ve yapılacak yeni kazılarla bölgenin zengin tarihi daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Türlerine Göre Merkezler

Türü	Sayı	İsimleri
Höyük	16	Altınbaşak-I, Altınbaşak II, Beşiktepe, Büyüktuy, Bulamaç, Değirmentepe, Küçüktuy, Saksı, Sos, Tepecik, Tepecik-II, Tetikom, Tilkitepe, Top Mezar, Yastiktepe, Danatepe
Kale	11	Avnik, Cin, Harami, Karakale, Kavuşturan, Kurbançayır, Kuşakkaya, Pasinler, Topdağı, Uzunahmet, Demirdöven
Yazıt	2	Avnik, Pasinler
Sulama Sistemi	3	Deniz Kanalı, Kör Kanal, Vakıf-Bendi Kanalı
Kaya Mezarı	2	Marifet-Sürbahan
Yerleşme	2	Kurbançayır, Ziyarettepe
Obsidiyen Yatağı	1	Tımar
Kaya Odası	1	Hamamderesi
Su Tüneli	1	Sıfırın Boğazı

Dönemlerine Göre Merkezler

Dönemi	Sayı	İsimleri
Paleolitik	1	Hamamderesi
G. Kalkolitik	5	Büyüktuy, Saksı, Sos, Tepecik, Tepecik
İlk Tunç Çağı	16	Altınbaşak-I, Beşiktepe, Altınbaşak II, Büyüktuy, Değirmentepe, Kavuşturan, Kurbançayır, Küçüktuy, Saksı, Sos, Tepecik, Tilkitepe, Top Mezar, Topdağ, Uzunahmet, Yastiktepe
Orta Tunç Çağı	1	Sos
Geç Tunç Çağı	1	Sos
Erken Demir Çağı	2	Sos, Top Mezar
Tunç Çağı*	1	Cin
Orta Demir Çağı	12	Avnik Yazıtı, Deniz Kanalı, Karakale, Kör Kanal, Marifet, Pasinler Yazıtı, Sıfırın Boğaz, Sürbahan, Vakıf-Bendi Kanalı, Sos, Tetikom, Top Mezar
Demir Çağı*	20	Beşiktepe, Bulamaç Höyük, Büyüktuy, Avnik Kalesi, Altınbaşak-I, Harami, Cin, Değirmentepe, Kurbançayır, Kuşakkaya, Küçüktuy, Pasinler Kalesi, Saksı, Tepecik, Tepecik-II, Tetikom, Tilkitepe, Topdağı, Uzunahmet, Yastiktepe
Orta Çağ	23	Demirdöven K, Ziyarettepe Y., Kurbançayır Y., Danatepe, Altınbaşak-I, Avnik Kalesi, Altınbaşak II, Beşiktepe, Bulamaç, Hamamderesi, Harami, Cin, Kavuşturan, Kuşakkaya, Küçüktuy, Pasinler K., Tepecik, Tepecik-II, Top Mezar, Topdağı, Uzunahmet, Yastiktepe

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR

- ¹ VURAL M. 1993: **Erzurum**, 92-93
- ² ERİNÇ S.1953: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 89; DOĞANAY H.1983: **Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları**, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Erzurum, BALKAYA İ.S. 1995, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına kadar Hasankale ve Çevresi**, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1 vdd
- ³ VURAL M. 1993: 93
- ⁴ VURAL M. 1993: 93-94
- ⁵ HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, (çev. M. Ökmen),1983, İstanbul 202
- ⁶ STRABON: **Antik Anadolu Coğrafyası**-Geographika XII-XIII-XIV, (çev. A.Pekman), 1993, İstanbul XII-6,8, XIII-4, 2
- ⁷ DARKOT B.1977: "**Erzurum**", *İslam Ansiklopedisi*-33, 341; DOĞANAY H. 1983: 18
- ⁸ ERİNÇ S.1953: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 30
- ⁹ KOŞAY H.Z.-K.TURFAN 1959: "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten 23/91*, Ankara, 353
- ¹⁰ PEHLİVAN M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 18
- ¹¹ KOŞAY H.Z.-K.TURFAN 1959: 353 vd.; KOŞAY H.Z.-VARY H. 1964: **Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**-Die Avorakan von Pulur Berichtüber die Kampagne von 1960, Ankara 24 vd.
- ¹² MELİKİSHVİLİ 1960: **Urartskie Klinoobrazniye Nadpisi**, Moskwa 128
- ¹³ KSENOFON: **Anabasis, Onbinlerin Dönüşü** (çev.T. Gökçöl),1984, İstanbul, IV. V, 25
- ¹⁴ SÜR 1964: **Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, Ankara; DSİ 1971: **Pasinler Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu**, Ankara; ÜNAL 1994: **Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü**, (Bas. Dok. Tezi), Erzurum; DOĞANAY H. 1998: "**Pasinler Ovasının Başlıca Coğrafi Özellikleri**", *Hasankale Dergisi*, İzmir, 279-340.
- ¹⁵ ŞENYÜREK M. 1944: "**Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not**", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi 2/2* 348 vd.; KÖKTEN İ.K. 1947: "**1945 Yılında TTK Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar**", *Belleten 11/43*, Ankara, 431 vd.; KOŞAY H.Z. 1984: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, 12; PEHLİVAN M.1984: 28 vd.; HARMANKAYA S.-TANINDI O. 1996: **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I**, İstanbul, Hasankale
- ¹⁶ KÖKTEN İ.K. 1943: "**Karaz Sondajı**", III. Türk Tarih Kongresi, 601 vdd.
- ¹⁷ SAGONA A.1999: "**The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia a View from Sos Höyük**" *Anatolian Studies 49*, 153-159; SAGONA A.2000: "**Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory A Provisional Chronology for Northeast Anatolia**", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires Varia Anatolica 11* (ed C. Marro and H. Hauptmann), 329-373
- ¹⁸ PEHLİVAN M. 1984; CEYLAN A. 2003: "**2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İleri Yüzey Araştırmaları**" *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 311-324; CEYLAN A. 2005: "**2003 Yılı Erzincan, Erzurum-Kars-Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları**" *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 189-200
- ¹⁹ Erzurum Müzeleri / Erzurum Museum, 2005, İstanbul, 18 vd.
- ²⁰ PEHLİVAN M.1984:35
- ²¹ PEHLİVAN M.: 1984: 35
- ²² LANG D.M.1970: **Armenia-Cradle of Civilization**, London, 70

- ²³ HOOD 1951: "**Archaeological Evidence of the Millennium. B.C. On the Persian Plateau**", *CAH II*, 1968, 14-16
- ²⁴ CHİLDE V.G. 1952: **New Light on the Most Ancient East**, New York,219
- ²⁵ AMİRAN R. 1952: "**Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age**", *Israel Exploration Journal-2*, 96 vdd
- ²⁶ DYSON 1968: 14-16
- ²⁷ PEHLİVAN M. 1984: 35
- ²⁸ PEHLİVAN M.1984: 35; KOŞAY 1943: 167 vd.; KOŞAY-VARY 1964: 25 vd. ERZEN 1979: **Eastern Anatolia and Urartian**, İstanbul, 14-15
- ²⁹ KOŞAY 1959: 354
- ³⁰ ERZEN 1979: 15-16
- ³¹ PEHLİVAN M.1984: 53
- ³² CAVAİGNAC E. 1931: **Les Annelés de Suppiluliuma**, Strasburg,13 vd
- ³³ FRIEDRİCH 1930: "**Staatsvertrage des Hatti-Reiches II**", *Mitteilungen der vorderasiatische- Ägyptischen Gesellschaft- 34/1*,Berlin, 106
- ³⁴ KOŞAY 1959: 350 vd. KOŞAY-VARY 1964:6
- ³⁵ ADONTZ N. 1946: **Historie d' Armenia: Les Origines du Xe Siècle au VIe**, Paris 28 vd. KINAL 1962: **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 140
- ³⁶ PEHLİVAN M. 1984: 62., BALKAYA İ.S.1995, 1 vdd
- ³⁷ LEHMANN-HAUPT C.F. 1928: **Corpus Inskriptionen Chaldicarum I**, Leipzig, 60-61, KÖNİG 1955-57: **Handbuch der Chaldäischen Inschriften**, Archiv für Orientforschung, 44; MELİKİSHVİLİ 1960: 69; PAYNE M.R. 1995: **Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu**, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 53.3
- ³⁸ SEVİN V. 1979: **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, (Bas.Dok.Tezi), İstanbul, 105; BELLİ O. 1982: "**Urartular**", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, 139 vd.; ÇİLİNGİROĞLU A. 1994: **Urartu Tarihi**, İzmir, 62
- ³⁹ KONYALI İ.H. 1960: **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 93 vd; TURAN 1971: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 257 vdd.; EYİCE 1971: **Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes**, Ankara 36 vd.; KAFESOĞLU İ.H. 1972: **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, 35; KONUKÇU E. 1989: **Şehri Mübarek Erzurum**, Ankara, 27 vd.; KONUKÇU E. 1992: **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 14 vd.; TURAN 1993: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 42 vd; KONUKÇU E. 1998: "**Pasinler**", *Hasankale Dergisi*, İzmir, 3-228.
- ⁴⁰ Bu yayım ekip üyesi olduğum Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleri ile yapılan bilimsel çalışmaların sonucunda hazırlanmıştır. 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun yayın hakkına yönelik 43. Maddesine göre 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümleri gereğince yayım hakkı "... araştırma izni alan heyet ve kurumlar adına, kazı, sondaj ve araştırmayı fiilen idare edenlere aittir".
- ⁴¹ CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: (G. Kozbe, A.Ceylan, Y.Polat, T.Sivas, H.Sivas, I.Şahin, D.A.Tanrıver), **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri -Demir Çağları (Tay-6a-b)**, İstanbul, Altınbaşak, CEYLAN A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları-Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, Erzurum, 110
- ⁴² CEYLAN A. 2004: "**2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları**" 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 266, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Altınbaşak,

CEYLAN, A. 2008: 103

⁴³ CEYLAN A. 2003: 315, CEYLAN A. 2005: **"The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age"**, *Anatolian Iron Ages 5*, (ed. A. Çilingiroğlu - G.Darbyshire), London, 25

⁴⁴ ORTHMANN 1968-69: **"Eine Urartaischer Inschrift in Avnik"** *Archiv für Orientforschung* 22, 77-78, PEHLIVAN M. 1991: **Daya(e)ni / Diau(e)hi**, Erzurum, 43; CEYLAN A. 2008: 110

⁴⁵ CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. vd. 2008: Beşiktepe, CEYLAN, A. 2008:102

⁴⁶ CEYLAN A. 2003: 314, GÜNERİ S.-ERKMEN-GÖNÜLTAŞ 2003: **"Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları"** 24. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 249-258, CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Bulamaç, GÜNERİ S. 2002: **1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç - Erken Demir Çağında Doğu-Anadolu - Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler"**, *Olba-5*, (ed. Durugönül -M. Durukan) Mersin, 249-258

⁴⁷ CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Büyüktuy, CEYLAN, A. 2008: 103

⁴⁸ BELLİ O. 1996: **"Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış"** *Belleten* 229, Ankara, 638-751, CEYLAN A. 2001: **"1999 Yılı Erzurum-Erzincan Yüzev Araştırmaları"**, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 73, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Cin Kalesi, CEYLAN, A. 2008: 65

⁴⁹ CEYLAN A. 2004: 265, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Değirmentepe, CEYLAN, A. 2008: 132

⁵⁰ BELLİ O. 2001: **"1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması"**, XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II, 205-218, Ankara 208-209

⁵¹ ŞENYÜREK M. 1944: 349, KÖKTEN 1953: **"1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları"**, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/2-5, 189; HARMANKAYA S.TANINDI O.1996: Hasankale, CEYLAN A. 2003: 314, CEYLAN, A. 2008: 104

⁵² ÇEVİK N. 2000: **Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri**, Ankara, 27

⁵³ CEYLAN A. 2003: 315, BAŞGELEN N. 1985: **"Doğu Anadolu'da Demir Çağı'na Ait Bazı yeni Bulgular-I"**, *Arkeoloji ve Sanat* 28-31, 15-17; CEYLAN A. 2005: 25

⁵⁴ BAŞGELEN N. 1987: **"Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular"**, *Arkeoloji ve Sanat*-38-39, İstanbul, 16-19

⁵⁵ CEYLAN 2004: 265-266, KOZBE G.-CEYLAN et al. 2008: Kavuşturan, CEYLAN, A. 2008: 138

⁵⁶ BELLİ O. 2001: 208

⁵⁷ CEYLAN 2004: 265; KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Kurbançayır, CEYLAN, A. 2008: 134

⁵⁸ CEYLAN A. 2004: 264; KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Kuşakkaya, CEYLAN, 2008: 130

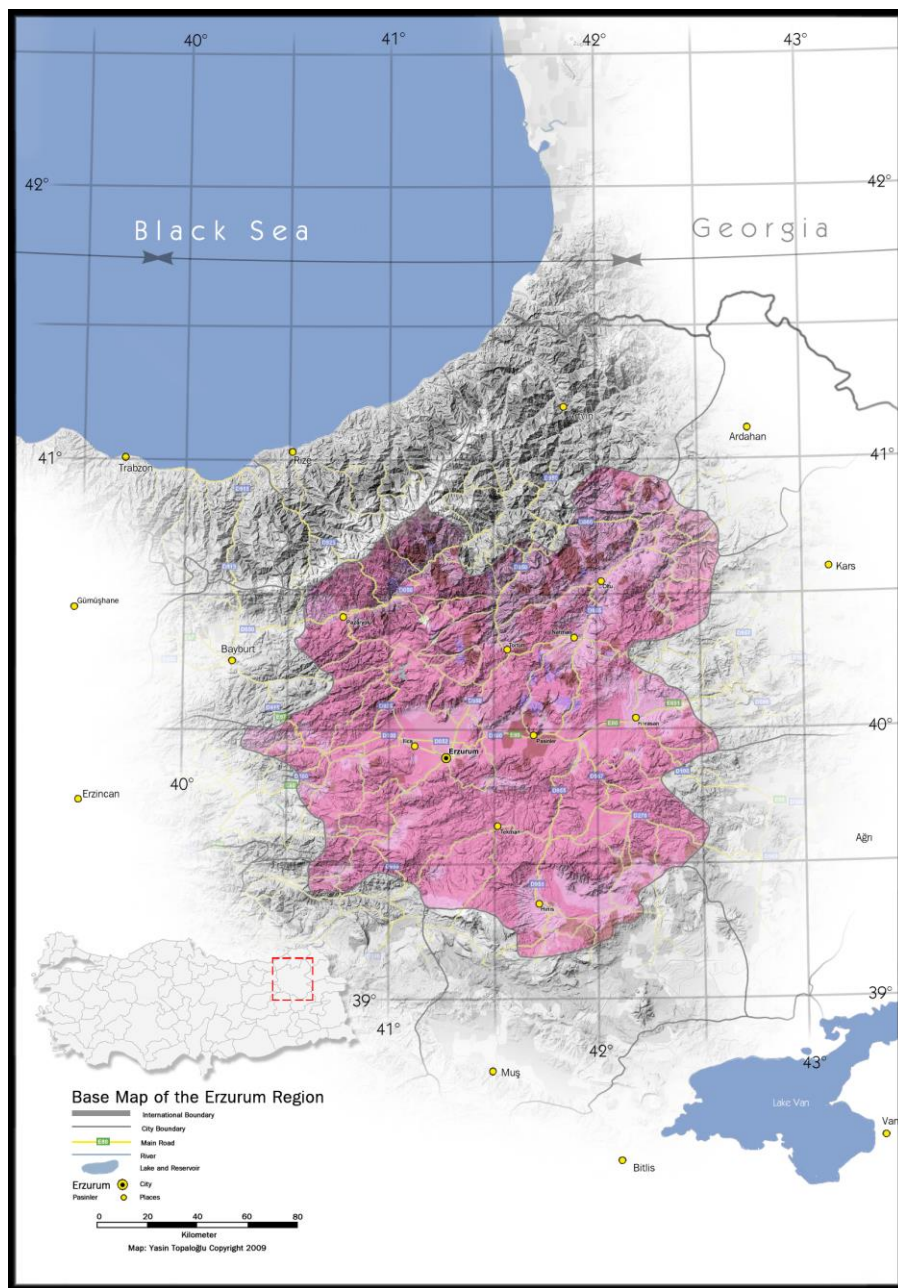
⁵⁹ CEYLAN A. 2004: 266; KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Küçüktuy, CEYLAN, 2008: 139

⁶⁰ BAŞGELEN N. 1985: 26; ÇEVİK N. 2000: 123, CEYLAN A. A.2003: 315, CEYLAN 2005: 25

⁶¹ KONYALI İ.H. 1960: 459 vd.; BEYGU A.Ş. 1936: **Erzurum**, İstanbul, 206; SEVGİN N. 1959: **Anadolu Kaleleri-I**, Ankara, 109; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (çev. Z. Danışman), İstanbul,1970, 216 vdd

⁶² LEHMANN-HAUPT 1931: **Armenien Einst und Jetzt, I**, 11/1, Berlin, 730 vd.; KÖNİG 1955-57: 44, MELİKİŞVİLİ 1960: 69; ÇEVİK N. 2000: 124; ERKMEN-CEYLAN A. 2003: **"Pa-**

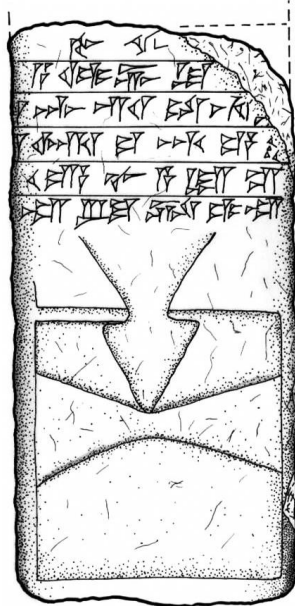
- sinler Kalesi Kazısı 2001”**, 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 17-28; KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Pasinler, CEYLAN, A. 2008: 104
- ⁶³ LEHMANN-HAUPT 1928-35: 60,61; PAYNE 1995: 89
- ⁶⁴ CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Sakı, CEYLAN, A. 2008: 104
- ⁶⁵ CEYLAN 2004: 265, KOZBE G.-CEYLAN et al. 2008: Sıfırın Boğazı, CEYLAN, 2008: 133
- ⁶⁶ SAGONA A. 1984: **The Caucasian Region in The Early Bronze Age**, Oxford, 248-249, 344, SAGONA A. et al. 1995: A. Sagona-C. Sagona-H. Özkorucuklu, **“Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report”**, *Anatolian Studies* 45, 193-218, London, 193-218, SAGONA A. et al. 1996a: A. Sagona-C. Sagona-H. Özkorucuklu, **“Excavations at Sos Höyük-1994”**, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/I*, 129-150, Ankara, 133-134, SAGONA A. et al. 1996b: A.G. Sagona, C. Sagona, M. Erkmen, I. Thomas, **“Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report”** *Anatolian Studies* 46, 27-52, SAGONA A. et al. 1997a: A. Sagona, M. Erkmen, C. Sagona, **“Excavations Sos Höyük 1995” XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı- I**, Ankara, 1997,140-141, SAGONA A. et al. 1997b: A. Sagona-M. Erkmen-C. Sagona-I. Thomas, **“Excavations at Sos Höyük, 1996; Third Preliminary Report”**, *Anatolica* 23, Leiden,186-191, SAGONA A. et al. 1998: A.G. Sagona, C. Sagona, M. Erkmen, Howells, I. Mc. Niven, **“Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report”**, *Anatolian Studies* 24, 31-64.33-38, SAGONA A. et al. 1999: A. Sagona-M. Erkmen-C. Sagona, **“Excavations at Sos Höyük, 1997”**, XX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 205-206, SAGONA A.-SAGONA C. 2000: **“Excavations at Sos Höyük, 1998”**, *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 143-144, SAGONA A. 2000: 329-330, 333-335, SAGONA A.-SAGONA C. 2001: **“Excavations at Sos Höyük, 1999”**, *XXII Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 129-131, CEYLAN A. 2005: 25.
- ⁶⁷ BAŞGELEN N. 1985: 36, ÇEVİK N. 2000: 123
- ⁶⁸ CEYLAN A. 2003: 314, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Tepecik, CEYLAN, A. 2008: 102
- ⁶⁹ CEYLAN A. 2004: 266, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Tepecik
- ⁷⁰ BELLİ O.-KONYAR E. 2003: **Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini**, İstanbul, TARHAN M.T.-SEVİN V. 1994: **“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”**, *Bellekten* 57/220, Ankara, 843-861
- ⁷¹ CEYLAN 2004: 266, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Tımar, CEYLAN, A. 2008:143
- ⁷² CEYLAN 2004: 264, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Tilkitepe, CEYLAN, A. 2008: 129
- ⁷³ CEYLAN 2004: 265, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Topmezar, CEYLAN, A. 2008:136
- ⁷⁴ CEYLAN 2004: 265, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Topdağı, CEYLAN, A. 2008:135
- ⁷⁵ CEYLAN 2003: 315, CEYLAN A. 2005: 25
- ⁷⁶ BELLİ O. 2001: 207-208
- ⁷⁷ CEYLAN 2004: 264, KOZBE G.-CEYLAN A. et al. 2008: Yastıktepe, CEYLAN, A. 2008: 131

Harita-1 Erzurum ve Yakın Çevresi

Resim-1 Avnik Kalesi

Resim-2 Avnik Yazıtı (Erzurum Müzesi)

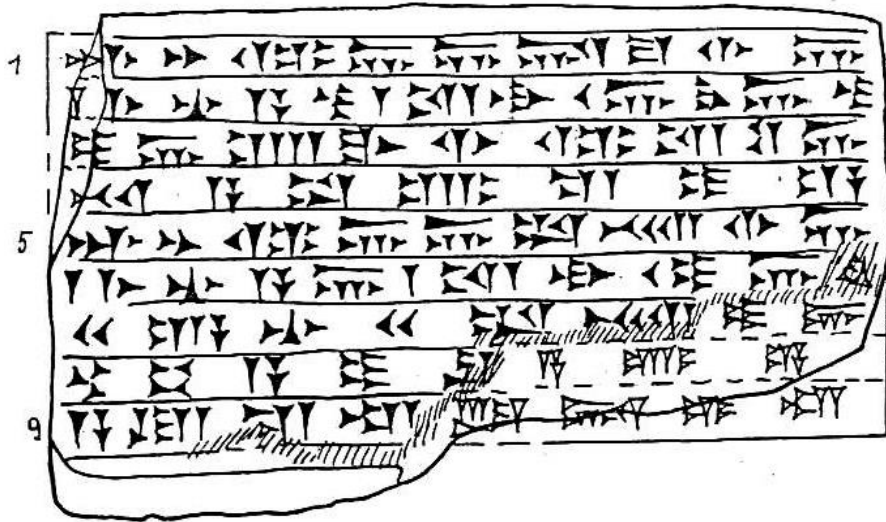
Resim-3 Hamamderesi Yerleşmesi

Resim-4 Kurbançayırı Kalesi Keramikleri

Resim-5 Pasinler Kalesi

Resim-6 Pasinler Kalesi Yazıtı Kopyası (F.W. König'den)